

A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században

A 19. és 20. század folyamán a nemzeti identitás és vele összefüggésben Európához való tartozásunk tudata többnyire akkor került előtérbe a nyilvános diskurzusban, amikor az ország kritikus időszakot élt át, és midőn a kilábalás érdekében reformok bevezetésére lett (volna) szükség. Elsőként az 1830-as, 1840-es években szerepelt a kérdés nagy súllyal napirenden. Ez akkor határozott szakítás volt a 18. században oly népszerű befelé forduló magatartásmóddal, melyet az *Extra Hungariam non est vita, non est ita* fejezett ki beszédes módon.¹ A szállóigében összegzett közösségi mentalitás egyszerre utalt a középbirtokos nemesség, a *bene possessionata* nyílt vagy burkolt Habsburg-ellenességére, és a kezében tartott megyei hatalom öntudatosan vállalt nyílt provincializmusára.

A polgárosodás hatására a nemesség hagyományos ön- és hazaszemlélete idővel azonban elvesztette időszerűségét. Elsőként Vajda János adott pontos nyelvi formát és határozott jelentést a polgárosodás fogalmának az 1860-as évek során.² Jóllehet a jelszó már ezt megelőzően is az európai horizont felé nyitást, az erre irányuló szándékot juttatta kifejezésre. Gróf Széchenyi Istvánnak, a nagy utazónak és angломán arisztokratának európaiságba oltott reformszemléletű nemzeti öntudata volt e tekintetben a mintaadó példa.

Széchenyi polgárosodáson (ő persze még nem használta a kifejezést) civilizálódást értett, aminek mindenekelőtt az angol civilizáltság volt a mércéje. Angliában öltött Széchenyi számára testet mindaz, amit érdemes (lenne) utánozni, hogy magunk is európaikká lehessünk. Széchenyi minden tőle telhetőt meg is tett, hogy Magyarország felnőjön ehhez az ideálhoz. Kortársai (főként persze a politikai ellenfelei) gyakran vetették Széchenyi szemére heves imádatát a külföld (pontosabban Anglia) iránt. Széchenyi így védekezett a vád ellen: „Ma könnyen vádolják angломaniával az embert. Ítéletem szerint lehetetlen Britanniában egyet s mást meg nem szeretni, s az, ki maga utazza be azon országot [...] valamely ki nem magyarázható belső édes érzéssel fogja ott látni a törvény előtti

1 Vö. *Tarnai Andor*: *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez). Bp. 1969. (Modern filológiai füzetek)

2 *Gyáni Gábor*: A polgárosodás történeti problémája. In: *Uő*: *Történetdiskurzusok*. Bp. 2002. (A múlt ösvényén) 99.

egyenlőséget, a nemzeti szellem, közlélek, publicitás és sajtószabadság által való csudálatos kifejlést s felemelkedést.”³

Széchenyi különösen az *utilitas* fogalmát hangsúlyozta erőteljesen. Mivel mind a kultúra, mind a civilizáció a szabadságban és a versenyszellemben találja meg a gyökerét, a magyarság előbb-utóbb meg kell hogy barátkozzék velük. Ennek az a megfelelő módja, hogy szorosra fűzzük a külfölddel és a külföldiekkel a kapcsolatot. Kifejezetten hasznos, egyúttal örömteli, ha ezt tesszük, fejtegeti a *Világ* című munkájában, hiszen így akár az a vágyunk is kielégülhet, hogy szép és kellemes helyeket ismerjünk meg. Párizsra és a közismert angol üdülőhelyekre utal Széchenyi ennek kapcsán, ahová azért zárandokolnak el sokan, mert a világ kulturált és civilizált pontjai.⁴

Nem állt Széchenyi egyedül a korban külföld-imádatával, ami az európaiság öntudatát is jelentette az idő tájt. Az 1830-as években elterjedt volt a reformok iránt lelkesedő felső társadalmi körökben az utazás, valamint, hogy az utazásokról beszámolót írjanak és azt meg is jelentessék.⁵ Elég, ha néhány közismert és befolyásos ember példájára utalunk, mindenekelőtt Pulszky Ferencre (utóbb a Nemzeti Múzeum igazgatója), az erdélyi Bölöni Farkas Sándorra (aki „magyar Tocqueville”-ként egyenesen Amerikába utazott a börtönviszonyokat tanulmányozandó), Szemere Bertalanra (későbbi miniszterelnök), vagy báró Eötvös Józsefekre.

Eötvös József kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az ekkoriban általános gyakorlattal szemben, amely rendszerint idealizált képet festett a Nyugatról (vagyis Európáról), Eötvös a kritikára is vállalkozik. A *Szegénység Írlandban* című írásában vet számot Eötvös a haladás, a kapitalista fejlődés pauperizációt teremtő elrettentő hatásával.⁶

Összegzésképpen megállapíthatjuk, Európa demonstrációs hatása⁷ jól érzékelhető rezonanciát keltett a reformkor vezető értelmiségieinél és (ellenzéki) politikusainál. Ez némely esetben nemcsak Nyugat (Európa) eszményítésére, de arra is alkalmat teremtett, hogy rádöbbenjenek: mi minden rosszat is hozhat, ha az ország végül az európai utat választja a közeli jövőben.

1848 és 1849 önálló fejezetet képez az európaiság hazai recepciójának történetében. A modern kori magyar nacionalizmus kiteljesedését magával hozó forradalom és szabadságharc, különösen a Habsburgokkal vállalt nyílt katonai konfliktus során szorosan egybeötvöződött a korszerű magyar hazafiság eszméje az európaiság gondolatával. Aligha akadt ennek ékeesebb és szókimondóbb meg-

3 Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830. 115–116.

4 Széchenyi vonatkozó elképzeléseit ecseteli Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 62.)

5 Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története. II. A liberalizmus Magyarországon. 1. Bp. 1999. 122–131.

6 Eötvös József: Szegénység Írlandban. In: *Uő*: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I. Bp. 1978. (Eötvös József művei) 133–205.

7 A fogalomhoz vö. Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, 1982.

nyilatkozása Kossuth függetlenségi nyilatkozatot bejelentő 1849. áprilisi beszédénél. Érdemes hosszabban idézni a vonatkozó részt: „itt van az idő, midőn ki kell mondanunk, hogy az austriai ház által a köztünk s közötté fennállott kapcsolatok elszakítását a nemzet a maga népfelségi akarataival szentesíti, [...] s hogy a magyar nemzet fellép az európai statuscsalád sorába, mint önálló független hatalom, [...] Uraim, ki kell ezt mondanunk azért is, hogy az európai statuscsalád, melytől magunkat elszakítottunk semmi esetben sem tekinthetjük, tudja meg, hányadán érez, miképpen gondolkozik, s mit akar a magyar! [...] Nekünk, Uraim, el kell foglalni Európában azon állást, hogy valahányszor az európai nemzetek hatalmának képviselői nem saját ügyök, hanem Európa ügyei fölött akarnak intézkedni, rólunk nélkülünk ne intézkedjék”.⁸

Kossuth azt állítja, hogy Magyarország, miután felmondta a Habsburg-házzal való korábbi államközösséget, része lett a szuverén nemzetek alkotta Európának. S ezzel egy csapásra megváltozott a többi európai államhoz fűződő kapcsolata is. Hiszen a Szent Szövetség korától eltérően az új Európát immár a modern nemzetek alkotják, melyek határain belül az alkotmányosság elvei és a törvény uralma szab rendet.⁹ A népek egymás közti kapcsolataiban ezentúl a nemzeti egyenjogúság elvének kell érvényesülnie.

A Függetlenségi Nyilatkozat, amely Magyarország politikai programként meghirdetett európaiságának első politikai dokumentuma, egynémely belpolitikai fejleményen túl bizonyos külpolitikai körülményekre reflektált. Kifejezte, hogy mit vár el a magyar politikai elit Angliától és az Egyesült Államoktól a Magyarországhoz fűződő viszonyt illetően. Azért éppen ezek az országok kaptak nagy hangsúlyt, mivel egyedül ők tanúsítottak némi megértést a magyar önállósági törekvések iránt.¹⁰

Az „új Európa” elképzelés, mely szerint Magyarország is teljes jogú tagja az európai államok modern nemzetekből álló közösségének, gyorsan és széles körben népszerű lett 1848 tavaszán és az azt követő hónapokban. Az európaiság idézett fogalma normaként tételezte a nemzeti szuverenitást és a gazdasági-társadalmi, valamint a politikai modernséget (a képviselői demokráciát). Pregnáns módon adott hangot ennek a hazánkat is felölelő európaiság-eszménynek Petőfi Sándor, kiemelve, hogy Európa gondolati közössége a forradalom akarásával forrt össze. Az *Európa csendes, újra csendes...* címmel 1849 elején írt költeményében pedig már azon kesergett a költő, hogy teljesen magára maradt ez időre Magyarország a forradalmi szellemben feloldódó európaiságot ébren tartó nagy igyekezetében.¹¹

8 Ld. „Nemzeti újjászületés”. Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2002. 134–135.

9 A modern nemzetek alkotta új európai rend fogalmához vö. *Eric J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások.* Bp. 1997. 104–129.

10 *Gábor Pajkossy: “Liberty and democracy for my country” – Lajos Kossuth. The Hungarian Quarterly 35(1994) 144.; Hermann Róbert: Mozgástér a kényszerpályán. 1848–1849 Magyarországának nemzetközi és katonai esélyei. Korunk 3(2007) 7. sz. 46.*

11 *Petőfi Sándor: Európa csendes, újra csendes...* In *Uő* összes költeményei. Bp. 1972. 1101. Petőfi

A szabadságharc leverése után sem vesztett jelentőségéből honi liberális körökben az európaiság-eszme vonzereje. Illusztratív példaként hadd idézzem Eötvös Józsefet 1865-ből. „Kiemelni hazánkat a tespedésből, melybe az sülyedett, odaállítani azt Európa legelső népeinek sorába – ez, mit előbb ábrándnak gondolánk, most lehetőnek látszott [mármint a reformok korában], s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyújthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.

S így ezen esemény, mely a nemzet újabb fejlődésére már csak azért is a leg-határozóbb hatással volt, mert ez alapította meg azon befolyást, melyet törekvéseinkre Franciaország politikai eszméi – sokszor kárunkra – gyakoroltak, éppoly elhatározó befolyással volt az egyesekre is és nemzedékünk ennek hatása alatt lépett az életbe.”¹²

Hasonlóan alakult a helyzet később is, amikor a dualizmus államrendszerében a közjogi értelemben korlátozott magyar nacionalizmus sem talált érdemi kivétnevelőt az Európa-gondolatban. Ami egyáltalán nem meglepő. A nacionalizmus nélkülözhetetlen előfeltétele, az ellenségkép ez időben elsősorban nem Európa-ellenességet, hanem a szomszéd népekkel szembeni érzelmi és gondolati idegenkedést jelentette. Mely idegenkedés egyszerre manifesztálódott nyílt vagy burkolt (helyesebben elfojtott) Habsburg-ellenességben és a pánszlávizmustól való szinte páni félelemben. Az előző főként a kossuthiánus függetlenségi ellenzék politikai doktrínájához tartozott, az utóbbi ellenben közkincsnek számított. A pánszláv-ellenesség a magyarok európaiságának is ékes bizonyítékául szolgált vagy szolgálhatott.

A pánszlávizmust illető, a reformkortól eredeztethető félelem két potenciális (vagy valóságos) ellenségkép összeolvadásából fakadt: egyfelől az ország szlávok alkotta nemzeti kisebbségeinek a szeparatizmusától, vagy elszakadásra irányuló hajlamától, másrészt az ezen kisebbségi törekvéseket alkalomadtán felkaroló orosz nagyhatalmi-birodalmi politikától való rettegés volt éltető forrása, mely utóbbi az 1849-es cári intervenció nem szűnő emlékéből is táplálkozhatott.

Az a korabeli szilárd meggyőződés, miszerint a kiegyezéssel választott út az európaiság melletti elkötelezettség vállalása is volt a magyarság részéről, szüntelenül artikulálódott a parlamenti diskurzusban, de a politikai közbeszéd retorikájában is folyton kifejeződött. Az akkoriban gyakran használt szavak és kifejezések, mint *basa*, *basáskodni*, *satrafatörvény*, *despota*, *ázsiai állapotok* stb. mind arra utaltak, hogy a politikai elit európainak tudta, európainak kívánta látni önmagát és országát. A Magyarország mint „Európa védőbástyája” unos-untalan

„politikai költészetének” egyes elemeit tisztázza *Lukácsy Sándor*: Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai. In: *Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról*. Szerk. Tamás Anna–Weber Antal. Bp. 1972. 207–220.

12 *Báró Eötvös József*: Emlékbeszéd Szalay László fölött. (Elmondta a M. T. Akadémia közgyűlésén, 1865. dec. 11.) In: *Uő munkáiból*. II. Beszédek és tanulmányok. Sajtó alá rend., bev. Voinovich Géza. Bp. 1907. (Magyar remekírók) 36–37.

hangoztatott szlogenje szintén ezt az öntudatot szólaltatta meg (mint mindenhol máshol is Közép- és Kelet-Európában, ahol forgalomban volt még). A nemzeti önbecsülés és a rivális nacionalista programokkal szembeni elhatárolódás szorosan egybekapcsolódott tehát Európa ekkor még egyértelműen pozitív képzetével. Helyesen mutat rá Péter László, hogy: „az ‘ázsiai’ barbársággal szemben majd mindegyik nemzet ‘Európa’ határait őrizte”. Egyúttal azonban arra is felhívja Péter a figyelmünket, hogy: „A múltból átörökített intézményeket és szokásokat”, melyek a kortársak szerint is gátolni látszottak a haladás útját, történetesen az ázsiai jelzővel nyomatékosították, vagy azzal ítélték el. „Erős volt Magyarország Európához tartozásának a beidegződése, és annál érdekesebb éppen ezért, hogy a köztudat mégis szkeptikusan ítélte meg az 1867 után kiépülő modern közintézmények ‘európai’ jellegét.”¹³

Európaiságunk öntudatos vállalása a 19. és 20. század fordulóján ugyanakkor már kirekesztő jelleget is öltött. Így adott hangot ez utóbbinak a fiatal Tisza István, még azt megelőzően, hogy miniszterelnök lett volna. „Ez a kis nemzet oda van állítva Európának talán legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek törekvései elé. Hiszen e kis nemzetnek kellett megvédeni a civilizációt és a szabadságot az iszlám által fenyegető veszélyektől hosszú századokon keresztül és meg kell azt ma védenie egy más nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolútizmus egész Európa kultúráját fenyegeti.”¹⁴

Kétségtől nagy utat járt be a nacionalizmus és az európaiság gondolati „szövetsége” a reformkori kezdetektől a 19. század végéig tartó változatos idő során. A század első felében a Nyugat demonstrációs hatása iránti felfokozott fogékonyság telítette és töltötte meg tartalommal a magyar nacionalizmust, amely utóbb – immár a hivatalos államideológia rangjára emelkedve – a kirekesztő nacionalizmus jegyében új értelmet és funkciót nyert.

Az eddigieknél is mélyeszántóbb változást hozott maga Trianon. Az általa keltett sokkhatás egyszer és mindenkorra meggyökereztetten hazánkban „a sorsunkra hagyott Európa”, sőt: „az ellenünk fordult Európa” máig ható fantazmagóriáját. Innen datálódik az a később népszerű elképzelés, mely szerint az antanthatalmakkal azonosított képzeletbeli Európa kitaszított bennünket magából, mivel feldarabolta az ország területét, majd könyörtelenül kiszolgáltatta Magyarországot a kisantant utódállamok kénye-kedvének. Új gondolati hagyomány vette ezzel kezdetét, amely eltérő okokból ugyan, de a folyton változó körülmények ellenére végig Nyugat- és Európa-ellenesnek mutatkozott.

Kezdetben a revíziós gondolattal egybekapcsolt Európa elleni érzület kerekedett felül. Mivel ez idő tájt a „revízió olyan egyértelmű és domináns program lett, amely mellett minden más eltörpült, s amely minden alternatívát zárójelbe tett”,¹⁵ a második világháború éveiben jelentkező antifasiszta angolbarátság sem

13 Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: *Uő: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Bp. 1998. 120., 121.

14 Idézi Vermes Gábor: Tisza István világnézete. *Történelmi Szemle* 43(2001) 292.

15 Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Bp. 2001. (Osiris zsebkönyvtár) 187.

tudta Európa negatív megítélését érdemben módosítani. Ráadásul a Nyugat (vagyis a régi Európa) likvidálásának egy ideje már dédelgetett vágýalma a szélsőjobb köreiben újabb tápot kapott a náci ideológia és politikai propaganda jóvoltából. A háborút követően mindez kiegészült és elmélyült Nyugatnak a kommunista blokkpolitika által gerjesztett újmódi ellenségképével.

Az utóbbi jegyében indult útjára a hatvanas években a kelet-európaiság gondolatának historizálása; e törekvésnek Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete, később az elmaradottság (*backwardness*) fogalom, valamint a centrum–periféria fogalompár Kelet-Európára történt alkalmazása felelt meg a történetírás keretei között. Ezen utóbbit Berend T. Iván és Ránki György gazdaságtörténet-írói munkássága fémjelezte számottevő nemzetközi hatást is kiváltva. Mindezen tendenciák közös mondandója abban összegezhető, hogy Magyarország (és vele együtt a szűkebb vagy tágabb kelet-európai régió) a 16. századtól elvált az európai (a nyugati) fejlődési vonaltól és külön kelet-európai útra tért. Jóllehet a 19. századi reformerek, nyomdokaikba lépve a későbbi modernizátorok (politikusok, vállalkozók és értelmiségiek) egyaránt a Nyugat utánzására és utolérésére ösztönöztek, törekvéseik többnyire csak félsikerrel jártak. Következésképpen Magyarország (és a későbbi kommunista Kelet-Európa egésze) – ahogyan Berend egyik utolsó, magyarrá is lefordított könyve a címében is beszédesen jelzi – *Terelőútra* kényszerült, és mind a mai napig ott vesztegel.¹⁶

Egy az előbbiektől eltérő, másféle Európa-fogalom is forgalomba került ugyanakkor a 20. század folyamán; nem alkotott koherens eszmerendszert, de minden ízében ellentmondott a kelet-európaiság imént vázolt gondolatának, egyúttal pedig különbözött az európaiság 19. században vallott fogalmától is. A 19. században hamvába holt konföderációs elképzelések képezték e gondolati irány kiindulópontját, melyet az emigráns Kossuth dolgozott ki és terjesztett többféle változatban is.¹⁷

A nacionalista opciók kiváltására és ellensúlyozására kigondolt konföderáció újabb változatát Jászi Oszkár dolgozta ki az 1910-es években, amikor kiutat keresett az Osztrák–Magyar Monarchia ez időben egyre jobban mélyülő kríziséből. *A Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* címet viselő, 1918-ban publikált tervezet bevezetője szerint a szerző arra keresi a választ, hogy „vajon lehetséges-e Magyarország ésszerű életigényeit az európai kultúra és az egész emberiség fejlődési törekvéseivel összeegyeztetni?”¹⁸ Úgy képzelte Jászi, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát felváltó demokratizált és föderalizált Monarchia öt szövetséges államot ölelne fel, Ausztriát, Magyarországot, Csehországot, az egyesített Lengyelországot és a horvátok vezetésére bízott délszláv Illyriát. Nem zárta el az utat az elől, hogy idővel Románia is csatlakozzék a Dunai Egyesült

16 Bővebben Gyáni Gábor: Közép- és Kelet-Európa-koncepciók. In: *Uő: Történešzdiskurzusok* i. m. 231–261.

17 A tervezet hiteles szövegéhez vő. Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. Századok 136(2002) 937–957.

18 Idézi Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp. 1985. (Nemzet és emlékezet) 71.

Államokhoz. Az elképzelés, mondani sem kell, nem talált különösebben lelkes fogadtatásra az ekkoriban már az önálló nemzetállami létre készülődő hazai kisebbségek vezetői részéről.¹⁹

Mind a kossuthi, mind a Jászi-féle konföderációs eszmének a Kádár-kori Magyarország tudományos berkeiben is akadt néhány lelkes pártfogója. Azok karolták fel főként akár az egyiket, akár a másikat, akik a Szovjetunió nagyhatalmi érdekszférájába integrált ország (és vele együtt az egész közép-európai régió) emancipációs álmait kívánták – történelmi reminiscenciák révén – feléleszteni. A valamikori függetlenségi gondolat és politikai vezéreszme kései képviselőjeként Szabad György a kossuthi konföderációs gondolat rehabilitálásán fáradozott; a kiegyezés mint rossz kompromisszum korabeli elvi alternatívájaként találta az emigráns Kossuth eme javaslatát.²⁰ Tegyük gyorsan hozzá: még ha akad is Európában elszórtan példa a konföderációra (Svájc), Európa számára módfelett idegen ez az államszervezeti forma, melynek Észak-Amerika (az Egyesült Államok) igazán paradigmaticus megvalósulási helye. A konföderációs kibontakozásra tett (többnyire utópikus) javaslatok ez okból sem a tényleges európai nemzeti fejlődés normáját, hanem annak amerikai modelljét vették (volna) alapul.

Pontosan ez történt a Jászi-féle Duna-konföderációs elképzelés Hanák Péter által felkarolt hagyatékával is. Az Európai Egyesült Államok Jászi által ecsegett víziója képezte Hanák Péter nyolcvanas évekbeli Közép-Európa-elképzelésének a tényleges kiindulópontját is. Igaz, Hanák közvetlenül Szűcs Jenő „három régió” elképzelését „fejlesztette tovább”. Nem véletlen, hogy Szűcs és Hanák 1986-ban együtt léptek fel a koncepció propagálóiaként, s ez alkalommal nyíltan konfrontálódtak a Pach Zsigmond Pál, valamint a Berend T. Iván, Ránki György és Niederhauser Emil, valamint mások által még ekkor is töretlenül vallott Kelet-Európa-felfogással.²¹

A Hanák és Szűcs által hirdetett történelmi Közép-Európa-fogalom pusztán csak a nevében azonos a német, a Naumann-féle *Mitteuropa-elképzeléssel*, amihez a családi rokonság szálai fűzik csupán. Nem volt egészen véletlen, hogy kezdetben még Jászi is lelkesedett Naumann koncepciójáért és akkor fordított neki csupán hátat, amikor rájött, hogy német imperialista szándékok bújnak meg az elgondolás mögött. A családi rokonság lényege az, hogy a legkülönbözőbb Közép-Európa-elképzelések egyaránt elhatárolódnak Kelettől (Európa kedvéért). Keleten minden esetben a politikai értelemben vett orosz vagy orosz-szovjet társadalmi modellt és birodalmat kell érteni. További közös elem bennük, hogy európai gyökerű és folytonosan európai orientációt tanúsító, következképpen sorsukat tekintve egyöntetűen európai társadalmakként jellemzik a változatos

19 A munkáról és fogadtatásáról *Litván György*: Jászi Oszkár. Bp. 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok) 125–128.

20 A gondolati kontextusról ld. *Gyáni Gábor*: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: *Uő*: Relatív történelem. Bp. 2007. (Historia Mundi) 120–121.

21 A vitát rekonstruálja: *Gyáni Gábor*: Történešzviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In: *Uő*: Történešzdiskurzusok i. m. 237–239.

határok közt elképzelt Köztes- vagy Közép-Európa népeit. Önálló, de hamisítatlanul európai identitást tulajdonítanak tehát Köztes-Európának, mely identitás egyszerre adottsága és betölteni hivatott feladata az itt élő népeknek.²²

Ebből is fakad tehát, hogy kivételes felelősség hárul az értelmiségre ezen eszmekör életben tartását és terjesztését illetően. Mivel a közép-európaiság olyan entitás, amely többnyire lappang, a lappangó hagyományt utólag kell felfedezni és széles körben elfogadtatni, hogy az itt élő népek is megtudják végre, kik ők valójában. S azért is nagy szükség van az értelmiség „felvilágosító” munkájára, hogy a Nyugat se feledje, esetleg megtudja, miszerint ez a régió kivált fontosnak érzi folytonos Nyugathoz tartozását.

Az ekként meghatározott „közép-európai európaiság” főbb identifikációs tartópillérei, a közös európai vonások főként a nyugati kereszténység átvételében, a szabadság nyugati fogalmának vitathatatlan vonzerejében, valamint az individualizmus iránt megnyilvánuló tiszteletben adottak. Mivel azonban ez az európaiság a térségben többnyire töredékesen jut csupán érvényre, ráadásul állandóan ki van (ki volt) téve a keleti hódítók általi fenyegetés veszélyének, akarni kell a látens és újra felfedezett tradíció felelevenítését s kibontakoztatását szellemi és politikai tekintetben egyaránt.²³

Ezen kívül is létezett persze közép-európaiság gondolat, az például, aminek Németh László adott hangot a két háború között. Az európai műveltségű, széles látókörű Németh, aki a kismagyar nemzettudat korabeli hazai szellemi képviselői közé tartozott, a kisépítési nacionalizmusok ellensúlyozására szánta kelet-európai tejttestvériség elgondolását. Az irodalmi tudat (jelesül a népköltészet) földrajzából indult ki, s arra következtetett, a keleti népek közös alkati betegsége, hogy „hézagos a fejlődésük”. Gyógyszerként ajánlotta Németh e betegség ellen a kelet-európai tejttestvériség eszméjét, midőn az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait kezdték körbefogni (és idővel megfojtani) a birodalmi ambícióktól fűtött totalitáriánus rendszerek. E „föld hagyományait és érdekeit – írta Németh – a világ nagy átalakulásában védeni próbáljuk. Úgy éreztük, hogy a bolsevizmus és a fasizmus Európa számára nem lehet az utolsó szó [...] s hogy ha mi kitarunk e föld múltja és igényei mellett, a tarkaság »betegsége« és a tarkaság kultúrája mellett, a Nyugat érő forradalma minket igazol s hű közép-európaiak Európához is hívek leszünk önmaga felülmúlásában.”²⁴

Németh azért is helyénvalónak tartaná a közép-európai „birodalom” tudatos felépítését, mert a térségben élő kisépítések nem mentek még keresztül a nyu-

22 A közelmúltbeli és mai viták áttekintéséhez vö. *Maciej Janowski–Constantin Iordachi–Balázs Trencsényi: Why Bother About Historical Regions? Debates Over Central Europe in Hungary, Poland and Romania. East Central Europe/L'Europe du Centre-Est: Eine wissenschaftliche Zeitschrift* 32(2005) 1–2. sz. 5–58.

23 Közép-Európa eme elképzelését hosszasan fejtegeti *Hanák Péter: Ragaszkodás az utópiához.* Bp. 1992.

24 *Németh László: Levél Duna-Európáról.* In: *Uő: A minőség forradalma. III. Magyar szellem.* Bp. 1940. 172.; Ld. még: *Uő: Magyarság és Európa.* In: *Uő: Sorskérdések.* Bp. 1989. (Németh László munkái) 252–336.

gatiás nemzeti fejlődésen, vagyis: „épp a nemzetté válás felemás jellege kínál esélyt az integrációnak”.²⁵ Az „Új Európa” imígyen vizionált eszméje Németh szerint az értelmiség fontos hivatásává tenné az utópia valóra váltását, hiszen „az értelmiség föladata szerinte épp a közös kultúra kohéziójának a biztosítása”.²⁶

Nincs közvetlen kapcsolat Szűcs és Németh, még kevésbé Hanák és Németh Közép-Európa-elképzelése között. Igaz, Bibó hatására Szűcs áttételesen kötődött Németh harmincas években megfogalmazott Európa-, helyesebben Közép-Európa-fogalmához.²⁷ Mindamellet mind a két elgondolásban közös, hogy a régiót közvetlenül is veszélyeztető birodalomépítő diktatúrák ellenében kívánják bennük deklarálni az európaiság-tudat követelményét és értelmiségi képviselétét. A Habsburg-birodalom, ami azonban még liberális politikai rendszer volt, majd a német-náci birodalom, végül a bolsevik szovjet birodalom jelentette a fő veszélyt a térség nemzetállami szuverenitásai és kulturális autonómiái számára. E folytonos veszélyeket lett volna hivatva ellensúlyozni a közép-európaiság írók és történészek által megfogalmazott megannyi elképzelése, a neki megfelelő ethosz alapjain nyugvó politikai és kulturális integráció előkészítése.

Nem feledkezhetünk meg végül jelen áttekintésünkben a pán-európaiság gondolatköréről sem. Magyarországon is akadt néhány lelkes híve a Coudenhove-Kalergi és mások által a két háború közt propagált Pán-Európa-gondolatnak. Közülük főként Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog pécsi professzorának a neve érdemel említést. Faluhelyi 1928-ban önálló könyvet jelentetett meg a témáról, melyben az európai konföderáció szükségességének indokolásául három veszélyt sorolt fel: hogy a hatalmi szupremácia nyomán állandósultak az államközi feszültségek; Szovjet-Oroszország terjeszkedési vágyát; az Európa létét folytonosan aláásó gazdasági instabilitást. A nemzetállam azonban Faluhelyi szerint tartósabb képződmény, mint hogy egyik pillanatról a másikra könnyedén felcserélhető lenne az integrált Európa hatalmi építményével. Nem jött még el az ideje a nemzetek „privatizálásának”. Coudenhove-Kalergi Pán-Európa-elképzelését bírálja Faluhelyi akkor is, amikor kijelenti, a nemzeteket integráló gazdasági együttműködés propagált tervét sem lehet rövid időn belül megoldani.²⁸

A Pán-Európa-gondolat – úgy idehaza, mint külföldön – marginális szellemi fejlemény volt abban az időben, és a sorsa azonos lett, mint megannyi hasonló

25 Kiss Gy. *Csaba*: Malomkövek. A nemzet és Közép-Európa néhány dilemmája Németh Lászlónál. In: *Uő*: A haza mint kert. Bp. 2005. (Magyar esszék) 21.

26 I. m. 19. Németh Közép-Európa-konceptiójának az író szellemi útkereséseinek a kontextusában elfoglalt helyéről ld. *Kovács Gábor*: Az „inspiráló hatás”. Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya. *Forrás* 35(2003) 11. sz. 82–90.

27 Németh László Bibóra gyakorolt hatásáról ld. *Kovács G.*: i. m.

28 *Faluhelyi Ferenc*: Páneurópa. Pécs, 1928. 20., 40. és 58.

társának, a korábban már említett konföderációs vagy a közép-európai gondolkört előtérbe helyező szupranacionális elképzeléseknek.

*

A modern nemzeti öntudat, melynek igazán kiérlelt formája a nacionalizmus, és az európai öntudat, aminek viszont a Nyugathoz való kötődés képezi gondolati és érzelmi magját, olykor komplementer, olykor viszont egymást kölcsönösen kizáró viszonyt tart fenn egymással a 19. és 20. század honi történelmében. Viszonyuk dinamikáját külső és belső tényezők együtt szabják meg, közülük a nemzet területi szuverenitásának a csökkenése vagy pusztá veszélyeztetettsége a valóban döntő elem. Magyarország drasztikus terület- és népvesztesége 1920-at követően, s főként az ebben a folyamatban betöltött európai (nyugati) nagyhatalmi szerep fogadtatása vetett véget a nacionalizmus és európaiság addig töretlen szimbiotikus kapcsolatának. A második világháborút követően viszont a nagyhatalmi tömbpolitika, a hidegháború Európát (és a világot) kettéosztó politikai logikája „szorította rá” a régió országait (benne hazánkat is) a térséget Nyugathoz fűző történelmi kötelékek megtagadására, állítólagos keletiességének a vállalására. Igaz, ebben az utóbbi esetben nem a nemzeti öntudat és az európai identitás került szembe egymással, hanem a nemzeti szuverenitásukban gátolt, keleti (szovjet) birodalmi alárendeltségbe taszított népek politikai és kulturális kolonizálása fordította el őket Európától. 1989-et követően alapjaiban megváltozott a helyzet, a globalizálódás általános folyamata azonban megint új összefüggésbe helyezte a nemzeti identitásnak a nemzetekfelettség követelményével való összeegyeztetését. Ez azonban már egy újabb, egy másik történet, amelynek ma még nem látjuk a végét.

GÁBOR GYÁNI

NATIONALISM AND THE CHANGING IMAGE OF EUROPE IN HUNGARY IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

In Hungary the notion of a European identity as a source of national identity has often emerged at critical periods in the country's history. During the Reform Era, in the 1830s and 1840s the main proponents of economic, social and political reform in Hungary incorporated the notion of Europe in Hungarian national and modernist thinking. Kossuth, leader of the War of Independence in declaring the national autonomy in April 1849, declared the country a full member of the community of European nations. Despite the failure of the War of Independence, the notion of European modernity, in close association of *embourgeoisement* was still widely referred to among Hungarian liberals. The Trianon Treaty in 1920, the dismemberment of the country, however, refashioned the former symbiotic relationship between the national and European identity. The negative image of Europe then established was renewed and further strengthened by the Soviet bloc policy in the post-war decades, linking both Hungary and the satellite countries as a whole to the historic notion of the East.

In order to possibly counterbalance the imperial impulses, a great variety of supra-national identities was proposed at every time by several intellectuals without

much success. Among them one can register the different plans of a European confederation (Lajos Kossuth, Oszkár Jászi), the Pan-European model propagated by Coudenhove-Kalergi and supported by a Hungarian professor of law, Ferenc Faluhelyi; the Central European idea, represented by such novelists as Milan Kundera and György Konrád, and some eminent historians (Jenő Szűcs, Péter Hanák); and last but not least the notion of the Eastern Central European people nursed by the same breast, a concept elaborated by the novelist-ideologue László Németh.

The common element in all of them has been the negation of imperial expansion seriously threatening the political and cultural autonomy of the people living in the Central and East Europe.